

Dorothy J. Crawford

Domeny cesarzy rzymskich w I-III wieku n.e.

Przegląd Historyczny 66/4, 539-556

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DOROTHY J. CRAWFORD

Domeny cesarzy rzymskich w I—III wieku n.e.*

W początku III wieku n.e. chłopci zamieszkujący cesarską domenę w Aga Bey w Lidii wysłali petycję do cesarza. Wystąpienie to spowodowane zostało aresztowaniem i odesłaniem w łańcuchach do dyspozycji cesarskich prokuratorów dziewnięciu chłopów, z których tylko jeden został uwolniony w zamian za duży okup pieniężny. Pozostali chłopci z domeny już wcześniej zwracali się do prokuratorów miejscowych i prokuratorów prowincji; obecnie odwołują się bezpośrednio do cesarza jako do najwyższej instancji. Skarżyli się oni, że nie mogą spokojnie pracować, na skutek działalności ludzi zwanych *colletiones*, którzy wraz ze swymi podwładnymi niepokoją i dają się we znaki cesarskim chłopom pod pretekstem zbierania ciężarów miejskich i liturgii. Na skutek tych prześladowań stali się oni niezdolni do wypełnienia swych powinności i zadośćuczynienia potrzebom cesarza, a przecież cała ich ziemia, odziedziczona po przodkach na podstawie dawnych praw należy do świętego skarbu cesarza, oni zaś mają prawo i obowiązek jej uprawy. Jeżeli więc nie otrzymają żadnej pomocy będą zmuszeni do opuszczenia siedzib rodowych odziedziczonych po przodkach, grobów swoich pradziadów i udania się do dóbr prywatnych, gdzie czekają ich znacznie lepsze warunki. Postępując zaś tak, jak piszą sami, staną się zbiegami z domen cesarskich *δεσποτικὰ χωρία*, z miejsc gdzie się urodzili i dorośli i gdzie jako rolnicy z dziada pradziada dbali z całym poświęceniem o skarb cesarski¹.

Problematyka, która zamierzam poruszyć, nie będzie dotyczyć identyfikacji owych *colletiones*, ani pojawienia się w tym okresie włości prywatnych gwarantujących lepszą opiekę chłopom, aniżeli dobra cesarskie. Przytoczona wyżej petycja do Septymiusza Sewera i jego synów stanowić będzie punkt wyjścia do rozważań nad niektórymi problemami wiążącymi się z istnieniem domen cesarskich w ciągu trzech pierwszych wieków istnienia Cesarstwa rzymskiego.

Lidia, na której terenie spotykamy i inne domeny cesarskie była regionem o stosunkowo małej liczbie miast greckich². W jakim stopniu jest ona reprezentatywna jako teren, na którym powstają domeny cesarskie i jak wyglądał ten problem na innych terenach Imperium? Jakie były początki domeny cesarskiej? W przytoczonej petycji chłopci, zwani *georgoi* odwołują się przed wystąpieniem do cesarza do prokuratorów miejscowych *τῆς τᾶξέως* i prokuratorów prowincji. Jak wobec tego

* Jest to tekst odczytu wygłoszonego w styczniu 1974 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Pewne zmiany zostały wprowadzone w tekście w wyniku dyskusji po odczycie. Autorka dziękuje Uniwersytetowi Warszawskiemu za zaproszenie i możliwość publikacji tego artykułu.

¹ J. Keil, A. von Premerstein, *Bericht über eine dritte Reise in Lydien*, DAW 57, 1914—15, s. 37—47, nr 55 = F. F. Abbott, A. C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926, s. 478 nn., nr 142.

² Urzędników cesarskich, zapewne urzędników domen, spotyka się w: Julia Gordos: CIL III 7102; J. Keil, A. Premerstein, DAW 53, 1908—1909, s. 70, nr 148 (Domicja n), s. 74—75, nr 156 (110—111); Tyanollos kolo Hierocaesarea: CIL III 14192¹⁵; Blaundos: IGRR IV 1699; Philadelphia: OGIS 526 (wczesny III w.); Thyateira: IGRR IV 1204; 1213; 1221 (II w.); Sosandra: J. Keil, A. Premerstein, DAW 53 nr 133; Subaschy: J. Keil, A. Premerstein, *Reise III* nr 181; Mendechora: *Reise III* nr 28 = Abbot-Johnson nr 143 (z okresu Sewerów); Ekiskuju: *Reise III* nr 8 = Abbot-Johnson nr 144. Por. jasną i na ogół przekonującą interpretację T. R. S. Broughton, *Roman Landholding in Asia Minor*, TAPhA 65, 1934, s. 207 nn., 235 n.

wyglądała organizacja domen, jak wyglądał personel związany z ich zarządem i jak się przedstawiały wzajemne stosunki między różnymi działami tej administracji? Jakim zmianom podlegała organizacja domen w ciągu pierwszych trzech wieków Cesarstwa? Zmniejszenie dochodów władcy jest w wypadku wystąpienia chłopów z Aga Bey, podobnie zresztą jak w innych tego typu akcjach, koronnym argumentem mającym skłonić władcę do zainteresowania się sytuacją swych poddanych, ale do jakich ἀποφοραὶ rolnicy z tej domeny byli zobowiązani i czym różniły się one od świadczeń chłopów uprawiających ziemię nie cesarską? Chłopi lidijscy twierdzą wreszcie, że ich praca jest podporządkowana pewnym prawom i obowiązkom uprawy ziemi, τὸ δίκαιον τῆς γεωργίας. Co to było i czy tego typu δίκαια obowiązywały na innych terenach Cesarstwa?

Przed próbą wyjaśnienia postawionych wyżej problemów należy, poza stwierdzeniem ułomności i nierównomiernego rozłożenia źródeł, poczynić kilka podstawowych uwag dotyczących domen cesarskich. Po pierwsze domeny były zaledwie częścią majątków cesarskich. Obok nich władcy posiadali liczne nieruchomości, kamieniołomy, kopalnie rud metali i soli, nie mówiąc już o licznych stadach bydła³. Same domeny stanowiły zaledwie część, choć może największą, ich posiadłości. Po drugie wielkość i rozmieszczenie domen cesarskich podlega wielokrotnym zmianom w ciągu omawianego okresu. Ich liczba wzrasta w wyniku dziedziczenia, konfiskat i darów otrzymywanych przez cesarzy, a maleje na skutek różnych form wyzbywania się przez nich majątków. Zjawisko to przedstawione przez Hirschfelda w 1902 r. można łatwo potwierdzić w oparciu o nowy materiał źródłowy.

Pierwsi cesarze rzymscy otrzymywali znaczne ilości ziemi. I tak Oktawian po śmierci Agryppy otrzymał jego rozległe dobra ziemskie na terenach Chersonezu trackiego i w Kampanii⁴, natomiast Tyberiusz i Neron znani są z prowadzonej przez nich akcji konfiskat ziemi⁵. Konfiskaty dokonane przez Nerona w Afryce wspomniane są jeszcze w inskrypcji z Ain el Dzemala w rejonie Kartaginy z czasów Hadriana. Wymienia ona *saltus Neronianus* (zwany także *fundus Neronianus*), który powstał, jak się zdaje, z terenów wcześniejszych *saltus Blandianus*, *saltus Udensis* i obszarów *saltus Lamianus* i *saltus Domitianus*, domen których nazwy pochodzą prawdopodobnie od ich poprzednich właścicieli⁶. W Galacji spotykamy również wieś nazwane imieniem Nerona⁷, natomiast w Egipcie władca ten zajął domeny, należące poprzednio do Tyberiusza Klaudiusza Sarapiona, podobnie jak przedtem Tyberiusz przejął część majątków Germanika⁸.

W okresie późniejszym konfiskaty dokonane przez Septymiusza Sewera po zwycięstwie nad Nigrem i Klodiuszem Albinem osiągają taki rozmiar, że Scriptores Historiae Augustae mówią o *magna pars agri* w Galii, Italii i Hiszpanii, które stały się

³ Podstawową pracą jest tu O. Hirschfeld, *Der Grundbesitz der römischen Kaiser in der ersten drei Jahrhunderten*, "Beiträge zur alten Geschichte" ["Klio"] 2, 1902, s. 45—72, 284—315 = *Kleine Schriften*, Berlin 1913 s. 516—575; por. s. 528—544.

⁴ Chersonesz: Dio LIV 29, 5; T. R. S. Broughton, *TAPhA* 1934, s. 219 n. wysuwa przekonującą hipotezę, że przeszły one do Agryppy przez córkę Attyka; M. I. Rostovtzeff, *Anatolian Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester 1923, s. 365 — dawne ziemie królów pergamańskich. Por. CIL III 726=ILS 1419 (*procurator*); Campania — Boscotrecase: CIL IV 6499; 6996—6997; X 924. Por. M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*² [cyt. dalej: SEHRE], Oxford 1963, s. 552, przyp. 31. Dla jego majątków na Sycylii por. Horacy, Ep. I 12, 1—2.

⁵ Swetoniusz, Tib. 49, 2; Pliniusz, NH XVIII 7, 35; Tacyt, *Annales* XIV 22, 57—60; Dio LXII 26, 1.

⁶ CIL VIII 23943. Por. J. Carcopino, "Mélanges d'archéologie et d'histoire" 26, 1906, s. 365—481.

⁷ Tymbrinassus: IGRR III 335 (=OGIS 538, tutaj Nero jako część datacji). Por. CIL III 6872, *finis Caesaris* n.

⁸ Nero: P. Lond. II 280=s. 193, 3—7 (55), *epoikion*;⁹ BGU 181, 3—7 (57), od Maecenas. Tiberius: P. Ryl. II 134, 7—9 (34). Por. P. Lond. II 195=s. 127, 1—14 i P. Ryl. II s. 254.

własnością cesarza⁹. Dalsze powiększenie doemni cesarskich organizowanych przez specjalnego prokuratora nastąpiło po klęsce Plaucjusza¹⁰.

Opisany wyżej proces wzrostu terytorialnego domen cesarskich był równoważony przez proces rozdawania ziem przez władców członkom swej rodziny i przyjaciółom. Najdokładniejszy materiał źródłowy charakteryzujący to zjawisko pochodzi, jak w tylu innych przypadkach, z Egiptu. Oktawian August nadaje tutaj Mecenasowi co najmniej 18 wsi w Fajum¹¹, a Senece 13 wsi w nomie Arsinoickim oraz pewne nadziały ziemi w nomach Hermopolitańskim i Oxyrhynchickim¹². W czasach dynastii julijsko-klaudyjskiej nadawano ziemię także innym członkom rodziny cesarskiej. Liwia¹³, Germanik¹⁴, Antonia, żona Druzusa i Antonia, córka Klaudiusza¹⁵ byli posiadaczami ziemi w Fajum, a żona cesarza Klaudiusza Messalina w nomach Hermopolitańskim i Herakleopolitańskim¹⁶. Ziemię nadawali cesarze nie tylko krewnym i przyjaciółom, a wyzwolenicy Klaudiusza Narcissus i Pallas otrzymali olbrzymie nadziały ziemi w Egipcie, podobnie jak wyzwoleniec Nerona Doryphorus¹⁷. Neron nadaje też ziemię w Egipcie Kalvii Krispinilli, a Akte domeny w Egipcie¹⁸, Italii i na Sardynii¹⁹.

⁹ SHA, Sev. 12, 3.

¹⁰ ILS 1470. Por. 1421, *proc. Aug. ad bona cogenda in Africa*; 1422—1423 i CIL XIV 5344, *proc. ad bona damnatorum*.

¹¹ Herakleides meris: BGU 181, 3—7; 889=CPJ 449, 21—22; P. Berol. 11534, 16; P. Bouriant 42; P. Mich. IV 223, 224, 357; Pap. Chic. 23, 42, 61, 65, 81; P. Tebt. II 343, 76—80; SB 4414, 13, 9224, 10, 15; P. Oslo 26a, 9; P. Mich. VI 372, ii 15—19; P. Aberdeen 50, 8; P. Ryl. II 207, 26; 383; P. Hamb. 3, 4; P. Phil. 19, 13—14. Themistos meris: SB 8972, 3, 6, 9, 13; 10512 i 18, ii 5, 11, 16, 18; P. Hamb. 34, 10—11; P. Berl. Leihg. 1 verso, iii miv 5; P. Ryl. II 171, 14; BGU 1894, 179—186, 204—205; 1895, 33; P. Col. 1 verso 1a, 68, 75. Poleon meris: P. Mich. V 274, 8; SB 7742, 3; P. Aberdeen 29, 9.

¹² Arsinois nom, Herakleides meris: P. Bouriant 42; BGU 104, 172, 202, 1894, 196—203, 206—207; Pap. Chic. 5, 16, 18, 26, 35, 53, 62, 65, 67 (=SB 4417); 71; P. Mich. IV 223, 224, 225; P. Mich. VI 382, 59; P. Aberdeen 50, 7; P. Ryl. II 207, 7, 15; P. Hamb. 3, 9; P. Berl. Leihg. 1 verso, ii 20, iv 11; P. Lond. III 900=p. 89, 15—17+Tomsin, BAB 40 1954, 91—99; P. Col. 1 verso 1a, 76; SB 10512, ii 6. Polemon meris: SB 10 512, iii 13—14; P. Giss. Univ.-Bibl. 52, 16—17. Arsinoites, bez określenia: P. Fay. 338; P. Flor. 337, 1; P. Aberdeen 152, 7. Nom Hermopolitański: PSI 448, 2, 22, 25; P. Ryl. II 99, 4. Nom Oxyrhychos: P. Oxy. 2873, 7; P. Lips. 115, 5—6. Dla braku zainteresowania Seneki dla tych majątków por.: Ep. 77, 3.

¹³ SB 9150, 4; P. Lond. II 445=s. 166, 5—8; P. Mich. IX 560, 8; PSI 33, 11—12 (?), 1028, 13; P. Ryl. II 126=CPJ 420b, 6—8; P. Mil. 6, 2; P. Weill inv. 104, 2. Dla posiadłości Liwii na innych terenach por. przypis 26.

¹⁴ SB 9150, 4; P. Lond. II 445=s. 166, 5—8; P. Bouriant 42; Pap. Chic. 6, 10, 31, 70, 81; BGU 160, 441, 810, ii 7; 1894, 111—112; P. Mich. IV 223, 224, 225, VI 372, ii 23—25; IX 540, 6; P. Mich. Michael 14, 6; P. Hamb. 3, 10—12; P. Phil. 19, 5—6; P. Ryl. II 134, 7—9, 207, 14; P. Ross. Georg. II 12, i 2, 14—15, iii 15, 21; P. Mil. 6, 1—3; P. Col. 1 verso 1a, 45; P. Louvre=M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig—Berlin 1910s. 121

¹⁵ Żona Druzusa: P. Oslo III 123, 6; P. Oxy. 244, 1—3; P. Ryl. II 140, 7, 141, 7—8, 171 4; P. Ross. Georg. II 12, iii 6, 8+P. Rain. 178. Córka Klaudiusza: P. Ryl. II 138, 6—7; P. Bouriant 42, 141; P. Fay. 40, 7—8. Jako Ἀντωνιάδη (zapewne żony Druzusa); P. Lond. III 900=s. 89=Tomsin, BAB 1954, s. 96, introd. 3—7; P. Phil. 19, 7—8; BGU 199 verso, 9; 212, 277, i 6—7, 280, 653, 11, 1893, 93—94, 484—485, 625—626, 649—650; 1894, 100—101, 155—162; P. Fay. 60, 6; Pap. Chic. 7; P. Col. 1 verso 1a, 71, verso 4, 83—84, 105, 109, 125—126, 134; P. Berl. Leihg. 1 verso, ii 16, iii 5; P. Mich. IV 224, 225; P. Aberdeen 24, 5; P. Giss. Univ.-Bibl. 52, 11.

¹⁶ P. Ryl. II 87, 4, 7; IV 684, 3; W. Chrest. 367, 8; P. Flor. 40, 8; P. Rain 2, por. M. Rostowzew, *Kolonat*, s. 122; G. Dattari, *Monete imperiali greche*, Cairo 1901, nr 6506.

¹⁷ Narcissus: W. Chrest. 176, 5; P. Ryl. II 171, 1—2; P. Oxy. 2197, 216. Pallas: P. Bouriant 42; BGU 438 (+WB), 1894, 94; P. Berl. Leihg. 1 verso, iv 8—9; P. Berol. 11534, 11; P. Mich. IV 224, 225, VI 372, iii 1—8; P. Phil. 19, 15—16; P. Strass. 267, 6—7; P. Ryl. II 171, 13—14, 207, 5, 17; P. Med. 65, 4; P. Lond. II 195=s. 127=P. Ryl. II s. 254—255, a, 15. Doryphorus: P. Bouriant 42; P. Oslo II 21, 5; Pap. Chic. 52; P. Mich. IV 223, 224; P. Strass. 210, 10—11; P. Ryl. II 99, 3—4, 171, 1—3; SB 10512, ii 2, 7, iii 3, 8; P. Berol. inv. 7440 recto, 4=JJP 1971, s. 61.

¹⁸ P. Aberdeen 151, 3.

¹⁹ Egipt: P. Berol. inv. 7440 recto, 6—7; Sardynia: CIL X 7640, 7980; 7984, 8046⁹; ILS 2595; G. Sotgiu, *La Sardegna e il patrimonio imperiale nell' alto impero*, "Epigraphica" 19, 1957, s. 25—48. Italia: ILS 1742, 7386, 7396, 7409; CIL VI 15027, XI 1414.

Nie zawsze jednak wyzbywanie się przez cesarzy domen ziemskich miało charakter rozdawnictwa. Następca rozrzuconego Nerona, Galba, rozpoczął akcję sprzedaży dóbr ziemskich, znajdując wielu chętnych nabywców²⁰. Podobnie postąpił Nerwa potrzebując pieniędzy²¹, a o zamiarach wyprzedzić ziem przez Trajana wspomina z uznaniem Pliniusz²².

Trzecią wreszcie sprawą wymagającą bliższego wyjaśnienia jest zdefiniowanie, czym właściwie była domena cesarska. Poza bowiem ziemią należącą bezpośrednio do cesarza, olbrzymie domeny pozostały w rękach jego rodziny. O posiadłościach Liwii w Egipcie już wspomniano. Posiadała ona wspólnie z Germanikiem (jako współwłaścicielem z odrębnym przywilejem)²³ ziemie w Bacchias na północy Fajum i duże błota z zaroślami papirusów w okolicach Theadelphia. Te ostatnie po śmierci Germanika stały się własnością jego dzieci²⁴. Liwia jest też posiadaczką ziem w Karanis, Philadelphii i Euhemerii²⁵, a w Tebtyńis w południowej części Fajum źródła wspominają w 15 r. n.e. o Thesauros Liwii, przypominającym może ἀρχη λειβιανή z własnym prokuratorem, albo też ἐπίτροπος, z którym spotykamy się w Thyateira na terenie Lydii, istniejącym jeszcze w czasach Karakalli²⁶. W Palestynie Liwia była dziedziczką siostry Heroda Salome w Archelais, Jamnia i Phasaelis, terenach znanych z gajów palmowych i ich produktów²⁷. Jako właścicielka tak rozległych terenów posiadała ona własnego prokuratora — ekwite, Urząd ten pełnił kiedyś Sextus Afranius Burrus²⁸.

Przykład Liwii, choć najlepiej udokumentowany, nie jest jedynym przypadkiem posiadania przez członka rodziny cesarskiej domen zarządzanych wedle odrębnych praw i posiadających oddzielną administrację. Własnego *procurator summarum* posiadały kochanka Nerona Akte, bratanica Domicjana i żona Trajana Plotyna²⁹. Domen będących własnością członków rodziny cesarskiej nie należy traktować jako właściwych dóbr cesarskich, poza wypadkami, kiedy drogą dziedziczną, naturalną czy uzurpowaną, stały się bezpośrednią własnością panującego. We Frygii, na przykład, domeny bratanicy Marka Aureliusza, Faustyny Umidii Cornificii stały się własnością jej córki a następnie wnuków i jak się zdaje nie zostały odzyskane przez Cesarzy³⁰. Natomiast w Mauretanii włości Matidii, bratowej Hadriana, powróciły zapewne do rąk cesarskich, o czym świadczy nazewnictwo z tego terenu:

²⁰ Plutarch, Galba 5, 5 — odpowiedź na podobny sposób potraktowania przez Nerona jego własnych posiadłości.

²¹ Dio LXVIII 2, 2.

²² Pan. 50.

²³ P. Lond. II 445=s. 166, 5—8 (A. D. 14—15); SB 9150, 4 (A. D. 5).

²⁴ P. Mil. 6, 2 (A. D. 26). Por. P. Wisc. 34, 4 (144); P. Mich. 617, 2 (145—146), może odnoszące się do tego samego majątku.

²⁵ Por. przypis 13.

²⁶ PSI 1028, 13 (A. D. 15); IGRR IV 1204, 1213 ἀρχη λειβιανή (= ILS 8853, ἀρχή). Por. H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes*, Paris 1960—1961, nr 218 ter, nie łączący tego majątku z Liwią; A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, s. 84.

²⁷ Josephus, Ant. Jud. XVIII, 31. Odnośnie C. Herenniusa Capito jako jej prokuratora por. H. G. Pflaum, *Carrières*, nr 9. 15

²⁸ ILS 1321. Por. CIL X 7489.

²⁹ ILS 7386; Swetoniusz, Dom. 17, 1; ILS 1402. Dalsze przykłady por. O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, s. 547.

³⁰ IGRR IV 887—893; SHA Marc. 4, 7, 7, 4. Niektóre mogły pochodzić od jej ojca M. Umidiusa Quadratusa, cos. 167. Por. *praedia Quadratiانا* MAMA I 24, 8—9 (Severus Alexander). Broughton, TAPhA 1934, s. 223 nn. omawia ten majątek.

teritorium Aureliese, castellum Aureliane [nse] *Antonia*[nense]³¹. Podobnie jak postąpili w Egipcie Flawiusze przejmując na swą własność dobra ziemskie dynastii julijsko-klaudyjskiej i zmieniając nazwy wszystkich *ousiai* na *ousiai* Wespazjana czy Tytusa, tak później Septymiusz Sewer potraktował jako swoje majątki Antoninów i *defencio Matidie* w Mauretanii dostało się pod kontrolę prokuratora *rationis privatae*³².

Po tych niezbędnych ustaleniach wstępnych pragnęłabym dokonać pobieżnego przeglądu domen cesarskich w różnych regionach, poczynając od terenów przejętych przez Nerona w drodze konfiskaty w Afryce. Najważniejsze majątki ziemskie cesarzy na tym kontynencie znajdowały się w dolinie Bagradas na południo-zachód od Kartaginy. Teren ten słynny ze swych inskrypcji z Henchir Mettich³³, Ain el Dżemala³⁴, Ain Wassel³⁵ i Suk el Kmis³⁶, jest miejscem powstania następujących majątków cesarskich: *saltus Burunitanus*, *saltus Philomusianus*, *saltus Neronianus*, *villa magna Variana* i bardziej na południe *saltus Massipianus*³⁷. W I wieku n.e. wszystkie domeny cesarskie z terenów Afryki prokonsularnej były zarządzane przez głównego prokuratora w Kartaginie, ale już w połowie II wieku, prawdopodobnie za Wespazjana³⁸, wprowadzono tam podział na mniejsze obszary administracyjne, *regiones*, z siedzibami urzędów w Hadrumetum, Theveste, Thamugadi, Thugga i Hippo Regius³⁹. Natomiast na innym obszarze afrykańskim, w Mauretanii, znajdujemy informacje o domenach cesarskich pochodzące z II i III w. n.e. Majątki te wspominae wyżej jako własność Matidii grupowały się na dość rozległym obszarze wokół Sitifis.

Bliższe poznanie domen cesarskich z terenu Afryki, podobnie jak i z innych obszarów Imperium, jest utrudnione przez specyficzny charakter źródeł — są to bowiem w większości inskrypcje o charakterze okolicznościowym. Z wyjątkiem inskrypcji z doliny Bagradas są to inskrypcje nagrobne, albo upamiętniające kariery ekwitów mianowanych prokuratorami i dostarczają nam jedynie informacji o istnieniu poszczególnych domen cesarskich. Do wyjątków należą inskrypcje dostarczające nieco szerszych informacji. Z wypadkiem tego typu spotykamy się na terenie *saltus Massipianus*, gdzie za Marka Aureliusza kolonowie wystawili inskrypcję za *salus* (zdrowie?) cesarza i jego potomków po odbudowaniu niektórych budowli z tego obszaru *vetustate conlapsa*⁴⁰. Ponieważ jednak zarówno odbudowa jak i inskrypcja powstawały pod rozkazami cesarskiego prokuratora, należy chyba podejrzewać, że to on a nie koloni był jej rzeczywistym fundatorem. Jakże bowiem inaczej

³¹ ILS 5964, 6890 (A. D. 218). Liczne dedykacje dla Matidii zdają się wskazywać na dużą posiadłość. Por. ILS 327; CIL VI 9021, jej *procurator*; Fronto, Ad. M. Caes. II 16—17 (37—8 Nab.); Ad Amicos I 14 (183 Nab.), jej testament.

³² ILS 5965. Por. H. G. Pflaum, *Carrières*, nr 328.

³³ CIL VIII 25902.

³⁴ CIL VIII 25943.

³⁵ CIL VIII 26416.

³⁶ CIL VIII 10570+14464.

³⁷ Te inskrypcje były często publikowane i dyskutowane; bibliografia jest olbrzymia. Por. np.: Tenney Frank ed., *An Economic Survey of Ancient Rome* IV, Baltimore 1938, s. 83—102; J. J. van Nostrand, *The Imperial Domains of Africa Proconsularis*, "University of California Publications in History" 14, 1925; T. Kotula, "Eos" 46, 1952—1953, s. 113—139; J. Kolendo, *Sur la législation...*, REA 65, 1963, s. 80—103; tenże, *Sur le colonat...*, "Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt" 2, 1965, s. 45—56.

Saltus Burunitanus, CIL VIII 10570; *Philomusianus*, 14603; *villa magna Variana*, 25902; *saltus Neronianus*, 25943.

³⁸ T. R. S. Broughton, *The Romanization of Africa Proconsularis*, London 1929, s. 114 n.

³⁹ Por. H. G. Pflaum, *Carrières*, s. 381—385; J. Kolendo, *La hiérarchie des procurateurs dans l'inscription d'Ain-el-Djemala*, REL 1969, s. 319—329.

⁴⁰ CIL VIII 587=ILS 5567. Dla tego typu inskrypcji por. RIB 179 (Caracalla). Nasuwa się jednak pytanie, jak często te odszkodowania były nominalne.

można wytłumaczyć fakt zawarcia w spontanicznych modłach o zdrowie panującego informacji o poleceniach jego urzędnika.

Źródła z terenów na wschód bardziej położonych, z Egiptu, dostarczają więcej informacji. Wspomniane wyżej domeny (*ousiai*) nadawane przez panujących z dynastii julijsko-klaudyjskiej ich krewnym, przyjaciółom i faworytom, a następnie odzyskane dla cesarzy przez dynastię Flawiuszów⁴¹ koncentrowały się na terenach nomu Arsinoickiego, w Fajum, a więc na ziemiach, które już za Ptolemeusza zostały poddane zakrojonym na szeroką skalę pracom irygacyjno-melioracyjnym. Ponieważ jednocześnie informacje o *ousiai* z terenów Fajum pochodzą z najbardziej odległych części tego regionu, należy przypuszczać, że za tymi nadaniami z czasów julijsko-klaudyjskich stał motyw gospodarczy, będący wynikiem trudności utrzymywania tych ziem pod uprawą. Nie jest więc chyba przypadkiem, że źródła z Karanis wykazują przewagę ziem będących częścią *ousiai* na pograniczach obszaru, a więc na zieniach, które — jak to niedawno podkreśliła Hanna Geremek — najtrudniej poddawały się zabiegom irygacyjnym i łatwo zalegały odłogiem⁴². W zachowanych pokwitowaniach *sitologoi* z lat 158—159 n.e. z Karanis i okolic⁴³ zachowała się informacja o 335 arourach *ousiai*, z czego aż 53 % znajdowało się w okolicach Psenarpsenensis. W papirusie Michigan 372 z roku 179 albo 211 na ogólny obszar 1845 arour ziemi *ousiai*, 900 a więc niewiele mniej niż połowa znajduje się w Psenarpsenensis i we wsiach w okolicach Patsontis. Oba te regiony Psenarpsenensis i Patsontis znikają potem ze źródeł, najprawdopodobniej zamienione w pustynię w latach dwudziestych III w. n.e., podczas gdy rolnictwo na terenach samego Karanis dogodnie położonego między dwoma systemami nawadniającymi rozwija się aż do V wieku. Jakie by zresztą nie były motywy nadań w czasach julijsko-klaudyjskich, jest rzeczą pewną, że mimo zachowania się wcześniejszych nazw (np. Μακρηνατιανή czy Σενεκανή)⁴⁴ wraz z ponownym przejściem na rzecz cesarzy ziem *ousiai* przez Wespazjana i Tytusa ich zarząd stał się bardziej scentralizowany i były one w jakiś sposób pod nadzorem cesarzy⁴⁵.

Na północ od Egiptu spotykamy w Palestynie majątki Liwii, które następnie zostały przejęte przez cesarzy. Józef Flawiusz mówi o cesarskim ziarnie we wsiach Dolnej Galilei⁴⁶, a Pliniusz wspomina o balsamie pochodzącym z ogrodów królów Judei, który pojawił się w Rzymie za Wespazjana i Tytusa po przejściu tych ziem przez cesarzy⁴⁷. Na terenach tych więc, jak i w Galacji i Kapadocji cesarze rzymscy stali się dziedzicami dóbr ziemskich należących wcześniej do władców hellenistycznych.

Spotykani w domu Tyberiusza i Liwii dawni niewolnicy władcy Kapadocji Archelausa nazywani Archelaiani i władcy Galacji Amyntasa zwani Amyntiani, wskazują na formę bezpośredniego dziedziczenia własności tych królów przez cesarzy rzymskich, które mogło objąć także ich ziemie⁴⁸. Amyntas posiadał 300 stad bydła

⁴¹ Rostovtzeff, SEHRE 295; A. Tomsin, *Notes sur les ousiai à l'époque romaine*, [w:] *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, Milano 1957, II, s. 211—224.

⁴² H. Geremek, *Karanis: communauté rurale de l'Égypte romaine*, Wrocław 1969, s. 48—50.

⁴³ Pap. Chic. *passim*; P. Cairo Goodspeed 18, 24; BGU 31, 104, 105 (=W. Chrest. 346), 160, 172, 204, 210, 211, 262, 280, 284, 438, 441.

⁴⁴ P. Bouriant 42, *passim* (A. D. 167).

⁴⁵ Dla przeważającej części pod οσιακός λόγος por. niżej s. 552. Ale część ziemi *ousiai* podpadała pod διοικησις (por. P. Mich. IV 224258—65, (172—173), część ziemi Sewerów pod ἴδιος λόγος, a część pod διοικησις Por. P. Bouriant 42, s. 164 (167), gdzie ziemia Antonii, córki Klaudiusza w Drumos w Hiera Nesos podlega wyjątkowo Κυριακός λόγος. P. Phil. 19 (I/II w. n.e.) spis bydła na ziemi *ousiai* rejestruje część podlegającą strategowi a część kontroli wyzwolenca cesarskiego (wiersz 12 ὑπὸ φρο[ο]ντιδα φ[πε]λ[ευθέρου] τοῦ Σεβαστοῦ, — lekcja proponowana przez Johna Rea).

⁴⁶ Josephus, *Vita* 13, 71, ale to mogło być po prostu zboże wpłacane za podatki.

⁴⁷ Pliniusz, NH XII 54, 111—112, por. 123.

⁴⁸ Por. P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, Cambridge 1972, s. 213, z odsyłaczami i dyskusją.

w swoim państwie i te stada według Strabona także zapewne stały się własnością cesarską, skoro w inskrypcji z Karaklar z II w. n.e. spotykamy informacje o cesarskich stadach, ich *idia tetrapoda*⁴⁹. Z terenów Bitynii przyłączonej przez Tyberiusza w 19 r. p.n.e. pochodzą informacje z III w. n.e. o cesarskiej hodowli z *ἐπιμελετής κτηνῶν*⁵⁰. W okresie późniejszym Kapadocja jest terenem, z którego pochodzą słynne *equi Palmatiani*⁵¹ a inskrypcja z doliny Kümbet prawdopodobnie określa granicę cesarskich stadnin koni we Frygii (*γυμνασίον ἵπτικόν*)⁵².

Zdumiewającą jest zbieżność pomiędzy terenami, na których spotykamy domeny cesarskie, a miejscami największych odkryć materiałów epigraficznych. Odkrycia Andersona w Galacji, Ramsaya we Frygii, Keila, Premersteina i innych badaczy austriackich podczas ich ekspedycji w Lydii dostarczyły materiału źródłowego mówiącego o istnieniu dużych obszarów domen cesarskich w wewnętrznych dolinach tych prowincji. Z doliny Tembrogius zachowała się skarga *georgoi* z Aragua, którzy uważają się, że w szczęśliwych czasach cesarza Filipa tylko im przypadły troski i cierpienia⁵³. Oskarżają oni żołnierzy i *Caesariani*, że odciągają ich od pracy, rekwirują im bydło i są głównymi sprawcami ich ciężkiej doli. Z inskrypcji wynika, że nie jest to pierwsza skarga chłopów i że poprzednie nie odniosły skutku. W imieniu cesarskich poddanych występuje M. Aurelius Eclectus, który jak się zdaje pełni podobną funkcję do defensora albo magistra kolonów, znanych z inskrypcji z Henschir Mettich i Suk el Khmis, którzy wzięli na siebie utrwalenie odpowiednich zarządzeń cesarskich. Treść skargi chłopów z Aragua jest dosyć typowa, jest natomiast rzeczą charakterystyczną, że przekazana została przez żołnierza cesarskiego.

Zbieżność zachodząca pomiędzy miejscem odkrycia inskrypcji a położeniem domen cesarskich nie ma chyba jednak charakteru jakiejś większej prawidłowości. W pracach wykopaliskowych w Azji, przeprowadzonych na terenie dużych miast greckich poza stwierdzeniem dużej liczby cesarskich urzędów od prokuratorów i *dispensatores* aż po *adiutores tabulariorum* w Efezie, brak dowodów istnienia majątków ziemskich cesarzy⁵⁴. Wydaje się więc, że cesarze posiadali swoje dobra głównie w słabiej rozwiniętych obszarach prowincji.

Podobnie jak w Afryce, na terenach Azji wprowadzono lokalne podziały administracyjne i biorąc pod uwagę nazewnictwo łacińskie należy uznać, że na obu tych terenach mamy do czynienia z podobnym systemem administracyjnym na szczeblu prowincji. O *ῥεγίων Φιλαδελληνή* wspominają źródła z terenów Lidii⁵⁵ i prawdopodobnie obejmowała ona także tereny wspomnianego już tutaj majątku w Aga Bey. Z Karii pochodzą informacje o *ῥεγίων Οἶνο(ανδική)* opartym o Oenoanda⁵⁶, a z Antiochii w Pisidii o lokalnym centurionie z III wieku *ἐκατόνταρχος ῥεγεωνάριος*. Natomiast pochodząca z Prymessus we Frygii inskrypcja z początków II wieku wymienia cesarskiego wyzwolenca, który pełnił funkcję *tabularius*

⁴⁹ Strabo, XII 6, 1; IGRR III 153 (por. 'Αρχ 'Εφ 1910, s. 335, z Tessalii). Por. poza tym J. G. C. Anderson, *Exploration in Galatia cis Halym II*, JHS 19, 1899, s. 52—134; W. M. Ramsay, *Studies in the Roman Province Galatia*, JRS 16, 1926, s. 201—215.

⁵⁰ IGRR III 2; Rostovtzeff, SEHRE, s. 704, przyp. 40. Na temat innych posiadłości por. kontrowersyjną rozprawę L. Flam-Zuckermann, *Un exemple de la genèse des domaines impériaux d'après deux inscriptions de Bithynie*, "Historia" 21, 1972, s. 114—119.

⁵¹ W. M. Ramsay, *The historical geography of Asia Minor*, London 1890, s. 281—317; W. E. Gwatkin, *Cappadocia as a Roman procuratorial province*, Missouri 1930, Just., Nov. XXX.

⁵² C. H. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia*, Princeton 1971, Appendix III, nr 39, por. nr 31; ale por. wątpliwości wyrażone przez J. & L. Robert, REG 85, 1972, s. 480—481.

⁵³ CIL III 14191=OGIS 519=IGRR IV 598. Por. teraz M.H. Ballance, AS 19, 1969, s. 146.

⁵⁴ Np. CIL III 431, 6071, 6075, 6077, 6082, 7121, 7123, 7126—7127, 7130, 7132, 13677.

⁵⁵ OGIS 526=IGRR IV 1651.

⁵⁶ IGRR III 1502.

regionaris w Ipsina i Moetana ⁵⁷. Te lokalne urzędy były zapewne uzupełnieniem administracji cesarskiej w Efezie, przynajmniej od III wieku. Z tego też okresu pochodzi największa ilość informacji o domenach cesarskich w Azji.

Na północ od prowincji azjatyckiej najstarsze tereny domen cesarskich znajdują się w trackim Chersonesie. Są to posiadłości Agryppy odziedziczone po jego śmierci przez Oktawiana i pozostające w rękach cesarskich co najmniej do 55 r. ⁵⁸. Z terenów Grecji zachowane informacje o domenach ograniczają się do rejestru prokuratorów prowincji i lokalnych oraz niższych urzędników ⁵⁹. Dla Attyki Philostrates podaje informacje o domenach Hipparcha, które zostały odebrane jego wnukowi Herodesowi Attikusowi na skutek podejrzeń o prowadzoną przezeń działalność spiskową ⁶⁰. W ustawach cesarza Hadriana nakazujących, aby jedna trzecia produkcji oliwy w Attyce zostawała sprzedana Atenom po cenie rynkowej, znajduje się zastrzeżenie, że dzierżawcy z terenów byłych włości Hipparcha są zobowiązani do sprzedaży tylko ósmej części swojej produkcji oliwy na tych warunkach. Domena ta określona została jako sprzedana przez *fiscus* τὰ Ἰππάρχου χωρία τὰ ὑπὸ τοῦ φίσκου. παραθέντα ⁶¹, a to korzystne dla niej rozporządzenie zdaje się wskazywać, że pozostawała ona nadal terenem obchodzącym cesarza. Należy więc sądzić, że sprzedaż ziem z byłych majątków Hipparcha nastąpiła z pewnymi przywilejami dla nabywców, aby utrzymać może te ziemie w uprawie.

W Italii, podobnie jak i na ziemiach greckich źródła do dziejów dóbr ziemskich cesarzy ograniczają się do spisów urzędników nimi zarządzających, choć pewną pomoc w ustaleniu przynależności poszczególnych obszarów do cesarza przynoszą pieczęcie dachówek i cegieł. Na tej podstawie możemy stwierdzić istnienie dóbr cesarskich zarówno w większości regionów Italii, jak i na wyspach Lipari, Sycylii i Sardynii, zachowany materiał źródłowy dostarcza jednak bardzo niewiele wiadomości o sposobie ich organizacji ⁶². W inskrypcji z *praedia Galbana* mówi się o świątyni poświęconej *numini* cesarzy. Miejsce na tę budowlę wyznaczył prokurator *patrimonii Caesaris* i czterech *vilici praediorum* — Felix verna, Aspergus, Regianus i Vindex verna, którzy dołączyli swoje imiona do dedykacji. Po nich następowały imiona przedstawicieli plebsu Actalius Ianuarius, Ulpus Sextianus i Clutorius Secundus obok 53 innych ⁶³. Wśród wymienionych znajdowały się cztery kobiety, a sześć lub nawet siedem osób określono jako *Caesaris verna* — w sumie wymieniono tu 60 członków kolegium religijnego. Ten konglomerat vilików, niewolników cesarskich i ludzi będących zapewne wolnymi dzierżawcami jest bardzo interesujący, wskazuje bowiem na równie złożony sposób organizacji produkcji rolnej w domenach cesarskich w Italii, jak ten o którym mówi Pliniusz w odniesieniu do włości prywatnych ⁶⁴.

⁵⁷ W. M. Calder, *Colonia Caesarea Antiocheia*, JRS 2, 1912, s. 79—109; (w. 81); dla Egiptu por. P. Oxy. 62 = W. Chrest. 278, 1—2 (242) (ἐκατόνταρ)χος ἐπὶ κτήσεων [Θεο(ῶ) (?)Τ]του. Phrygia, Prymnessus: M. H. Ballance, *Regio Ipsina et Moeteana*, AS 19, 1969, s. 143—146.

⁵⁸ Por. wyżej przypis 4. CIL III 7380 = ILS 5682 (A. D. 55) z Coela.

⁵⁹ Por. spisy u H. G. Pflaum'a, *Carrières*, s. 1070 n. Dedykacja z Larisy wystawiona przez Apollophanesa augustejskiego *ab hereditibus* i *phrontistes* posiadłości cesarskich wraz z żywym inwentarzem τῆς Φεραικῆς, wskazuje na wczesne pochodzenie niektórych majątków ziemskich na tym terenie, 'A. Ἀρβανιτόπουλλος, Θεσσαλικὰ ἐπιγραφαί, Ἀρχ' Ἐφ 1910, s. 331—382, ω. 355.

⁶⁰ Philostratus, *Vita soph.* II 547; IG II—III² 1100. Por. J. H. Oliver, *The Ruling Power*, Philadelphia 1953, s. 960—963.

⁶¹ Ten zwrot znajduje dziwną paralelę w P. Bouriant 42, 116, 148 (167), ἐκ τοῦ κυριακοῦ λόγου πεπραμένω(ν), z *ousia* należącej dawniej do Antonii, córki Klaudiusza a potem sprzedanej, ale nadal zaliczanej w rachunkach do tej kategorii.

⁶² H. G. Pflaum, *Carrières*, s. 1036—1041; O. Hirschfeld, *Kleine Schriften*, s. 544—553. W Samnium cesarz jest wspomniany siedem razy jako sąsiad w tablicach alimentacyjnych *Ligures Baebiani*, CIL IX 1455 = ILS 6509 (101), a raz jest wspomniany w *Tabula Veletiana*, CIL XI 1146; dobra cesarskie są także wspomniane w dekrete Klaudiusza dla Anauni, CIL V 5050 = ILS 206.

⁶³ CIL VI 30983 = ILS 3840.

⁶⁴ Pliniusz, Ep. III 19.

Przykład ten może zostać uzupełniony źródłami pochodzącymi z terenu od Istrii ku północo-wschodowi. Z Polla w Istrii pochodzą dwa spisy na ołowiu znalezione w grobie z II w. Mimo iż z terenów Polla, Umago i Parentium znanych jest wielu urzędników cesarskich, wyzwoleńców, *tabularii*, *dispensatores* i prokuratorów⁶⁵, te ołowiane spisy z Polla dostarczają najwięcej informacji o omawianym obszarze⁶⁶. Pierwsza lista wymienia 21 nazwisk, a wśród nich dwóch *dispensatores*, jednego *adiutor coloni* i pewnego Anconiusa, będącego *ex-vilikiem*, *qui villicavit*. Druga lista, nieco późniejsza, powtarza 12 nazwisk z pierwszego źródła, a wśród nich znajduje się trzech *dispensatores*, jeden *colonus*, jeden był *dispensator qui dispensavit* i ten sam *ex-vilicus*. Listę tę uzupełniają na końcu nazwiska czterech ludzi określonych jako *ingenui*. Choć nie jest to wyraźnie powiedziane, należy sądzić, że obie listy wymieniają przede wszystkim niewolników⁶⁷ z terenów domen cesarskich wraz z ich nadzorcami. Nie znając jednak celu dla którego te listy zostały sporządzone, trudno jest wyciągać dalej idące wnioski o rozmiarach i organizacji tych dóbr.

W Hiszpanii domeny cesarskie utworzono na ziemiach skonfiskowanych przez Nerona i Septymiusza Sewera, choć część z dóbr Nerona została sprzedana przez Galbę w okresie, kiedy usiłował zdobyć fundusz pieniężny⁶⁸. Skorupki dzbanów oliwnych z Monte Testaccio w Rzymie noszą legendę *fisci rationis patrimonii provinciae Tarraconensis*⁶⁹, a *ratio patrimonii* jest także znane z terenów Betyki i Lusitanii⁷⁰. W Betyce np. *dispensator arcae patrimonii* został pochowany w Sewilli a jego pięciu *vicarii* wystawiło mu nagrobek⁷¹.

W północnych prowincjach Cesarstwa główne informacje o uformowaniu się na tych terenach domen cesarskich czerpiemy znowu z inskrypcji upamiętniających kariery prokuratorów, chociaż *Scriptores Historiae Augustae* mówią o licznych konfiskatach ziemi na tych terenach dokonywanych przez Septymiusza Sewera⁷². Nieco więcej informacji dostarcza nam Belgica, gdzie *coloni Aperienses* wystawiają inskrypcję wotywną Junonie⁷³, a *coloni Crutisiones* Merkuremu poprzez swego rodzaju miejscowego przedstawiciela (*dannus*) zwanego Giamillum⁷⁴. Inskrypcje te, niedatowane, wydają się pochodzić z czasów późniejszych — brak jest zresztą pewnych dowodów, że chodzi tu o kolonów cesarza. W południowej części Eifel w pobliżu Trewiru znajdowała się wielka domena, której granice wyznaczał *Landmauer* o długości ponad 40 mil w skład której wchodziły *villa* Welschbillig i gęsto zaludniony teren pomiędzy Spiecher i Herforst. Ostatnie badania sugerują, że umocnienia te służyły nie celom obronnym, ale gospodarczym. Sądzi się, że chodziło tu o ogrodzenie pastwisk a nie o powstrzymanie nieprzyjaciół, co wskazywałoby na możliwość istnienia hodowli koni także i na tych bardziej północnych terenach⁷⁵.

⁶⁵ Wyzwoleni y cesarscy: Inscr. It. X. 1 46—48, 50—51, 53—54, 59, 598, 642. *Tabularii*: Inscr. It. X. 1 47, 50—51; Abrega, X 2, 216—219. *Procuratores*, Inscr. It. X 1 46, 48, 54, 643. *Dispensatores*: Inscr. It. X 2 220—221.

⁶⁶ Inscr. It. X 1 592 a i b. Odnośnie majątków cesarskich w pobliżu Polla, por. Inscr. It. X. 1 593n.

⁶⁷ Co do innych *coloni* na tym terenie por.: Inscr. It. X. 2,229. Degrassi uważa ich za niewolników; możliwie też 222 i X. 1 599.

⁶⁸ Plutarch, *Galba* 5; SHA Sev. 12, 3.

⁶⁹ CIL XV 4134—4136.

⁷⁰ Baetica: CIL XV 4111, 4116, 4121—4122, 4124—4133. Lusitania: Eph. Epig. 8, 366, nr 26. Odnośnie prokuratorów w prowincji: CIL II 1085 (= ILS 1406), 1121, 1170, 1970 (= ILS 1341), 2029 (= ILS 1405), 2212, 3270 (ILS 5513), VIII 9990 (= ILS 1352).

⁷¹ CIL II 1198= ILS 1659.

⁷² SHA Sev. 12, 3. Odnośnie prokuratorów por. H. G. Pflaum, *Carrières*, s. 1050—1058; *tabularium* w Narbonensis, CIL XII 4254; *dispensatores*, CIL XII 4471; XIII 1054; *arcarius* w Belgica, ILS 1501

⁷³ AE 1916, s. 128.

⁷⁴ CIL XIII 4228.

⁷⁵ E. M. Wightman, *Roman Trier and the Treviri*, London 1970, s. 170—171. Prawdopodobnie były też majątki cesarskie na terenie Waldfischbach, Wightman s. 180 i SEHRE s. 690.

Na ziemiach niemieckich Rothenburg-am-Neckar było centrum domeny zwanej *saltus Sumelocennensis*⁷⁶. Źródła poświadczają istnienie *civitas* o tej samej nazwie⁷⁷. Z terenów Brytanii posiadamy informacje o urzędniku cesarskim związanym ze znaną skądinąd działalnością odbudowy z Combe Down w Somerset z czasów Karakalli⁷⁸, brak jednak dalszych szczegółów o jego funkcji nie pozwala na ustalenie, czy był to urząd związany z zarządzaniem dobrami cesarskimi, czy też należy go raczej wiązać z kamieniołomami. Muliste tereny nad rzeką Wash także uważano za tereny majątków ziemskich cesarzy, jednak podstawa tego osądu (istnienie na tych terenach produkcji soli i zmeliorowanych terenów przy braku miast) nie jest zbyt pewna⁷⁹. Źródła wskazują też na interesy cesarzy w Noricum⁸⁰, Raetii⁸¹ i Panonii⁸² — nie wnoszą one jednak nic nowego do kolejnego problemu, którym chciałabym się zająć, a mianowicie do organizacji domen cesarskich.

Najwyższą władzę administracyjną nad włościami cesarskimi na szczeblu prowincji mieli prokuratorzy, zazwyczaj będący ekwitami, którzy byli odpowiedzialni za dochody z domen. Prokuratorzy prowincji wspomagani byli przez całą rzeszę podporządkowanych sobie urzędników, o których najpełniejszych informacji dostarczają inskrypcje nagrobne z Kartyginy⁸³. Podporządkowani im byli prokuratorzy niższych szczebli, bardzo często rekrutujący się spośród cesarskich wywoleńców, którzy zarządzali mniejszymi obszarami (*areas, regiones, tractus*⁸⁴). Jeśli chodzi natomiast o zarządzanie domeną, najwięcej informacji dostarczają nam inskrypcje z doliny Bagradas⁸⁵. Rozważania poniższe dotyczyć będą przede wszystkim organizacji tych domen w świetle inskrypcji. Omawianie strony prawnej dotyczącej ustawodawstwa na terenach domen, mimo całej otwartości tego problemu, wydaje się tu zbędne po ukazaniu się pracy Jerzego Kolendy⁸⁶.

Wśród inskrypcji z Henchir Mettich znajduje się list prokuratorów określających zasady wprowadzenia ustawy Mancjusza, określający ludzi odpowiedzialnych za gospodarkę rolną w domenie cesarskiej jako *domini aut conductores vilicive*⁸⁷. *Conductores i vilici*, są często wspomniani w tym liście, *domini* natomiast znacznie rzadziej. Sam list traktuje o dzierżawieniu ziemi w zamian za podział plonów i ustala nowe zasady kontraktów dzierżawnych dla świeżo zakładanych winnic i sadów owocowych. Dzierżawa za bydło ma być uiszczona w pieniądzu, podobnie jak to miało współcześnie miejsce w Egipcie⁸⁸. Ludzie dzierżawiący domenę są określani jako *coloni*, chociaż wspomina się o *inquilini* (idzie tu zapewne o miejscową siłę roboczą spoza terenu domeny) i *stipendarii*, czyli o robotnikach najemnych. List

⁷⁶ CIL XIII 6365=ILS 7100, *ordo Sumelocennensis*; IGR III. 70

⁷⁷ *Civitas i cives*: ILS 2334, 4608, 7099, 7101, 7101 a ; CIL XIII, 2506.

⁷⁸ CIL VII 62=RIB 179, *principia ruina op(p)ress(a) a solo restituit*.

⁷⁹ P. Salway [w:] C. W. Phillips ed. *The Fenland in Roman Times*, London 1970, s. 7, 10. Flakon do pachnideł z Colchester z inskrypcją: [vec] t [i] gal patrim [oni], JRS 1956, 149, może świadczyć za tą identyfikacją; podobne przykłady F. Haverfield, *Roman Britain in 1913*, Brit. Ac. Suppl. Papers 2, Oxford 1914, s. 29—30.

⁸⁰ Np. CIL III 4800 (=ILS 4198), 4828, 5695, *domnica rura*. Na tym terenie cesarze byli zainteresowani przede wszystkim kopalniami; były także lasy i *saltus* wokół Virunum. Por. G. Alföldy, *Noricum*, London 1974, s. 43, 100, 115 n., 174.

⁸¹ CIL III 6002.

⁸² CIL III 3447, 4049, 4219 (*silvae dominicae*), 10694.

⁸³ CIL VIII 12590—13214, 24678—24707.

⁸⁴ Por. H. G. Pflaum, *Carrières*, s. 547. Dla doliny Bagradas J. Kolendo ustalił hierarchię, według której *procurator tractus* miał pod swoim zarządkiem kilka *regiones* (REL 1969, s. 319—329).

⁸⁵ Por. wyżej przypisy 33—36.

⁸⁶ J. Kolendo, REA 1963, s. 80—103.

⁸⁷ CIL VIII 25902.

⁸⁸ φόρος προβάτων cesarskie *ousiai*: P. Phil. 19 (I—II w. n.e.). Philadelphia; SB 8572 (156—157, 161), por. P. Hamb. 34 (159—160), Euhemeria; BGU 1894 (157), Theadelphia. Zbiorowa odpowiedzialność była, jak się wydaje, wprowadzona w okresie Antonina Piusa. P r é a u x, Chr. d'Eg. 16, 1941, s. 143 n.

prokuratorski kończy się uwagami o robotach przymusowych przy orce, siewie i spręcie zbóż. Roboty te wolni dzierżawcy, których dzierżawy podlegały *conductores*, byli zobowiązani wykonywać w innych częściach domeny, które zapewne *conductor* uprawiał bezpośrednio, a nie przez poddzierżawców.

Postanowienia *Legis Mancianae*, które przedstawia powyższy list, nie zawsze w zgodzie z ich rzeczywistą intencją, wskazują na główne zasady organizacji produkcji w domenie. Uprawiana jest więc ona albo bezpośrednio przez właściciela domeny czyli dominusa, albo poprzez zarządcę, czyli villicusa przy użyciu niewolniczej siły roboczej, albo też w drodze wypuszczenia w dzierżawę ziemi. Jak się zdaje, w inskrypcji z Henchir Mettich mówi się przede wszystkim o tym trzecim sposobie organizacji eksploatacji — mogła ona być oddana w dzierżawę jako całość *conductorowi*, który następnie poddzierżawiał jej części wolnym chłopom lub kolonom.

W inskrypcji z Ain el Dżemala z czasów Hadriana, której informacje uzupełnia pochodzący z czasów Septymiusza Sewera ołtarz z Ain Wassel zawierający tekst tej samej ustawy, autorzy proszą o określenie zasad, na jakich ma się odbywać zagospodarowywanie opuszczonych ziem (*subseciva*)⁸⁹. Chodzi tu zapewne także o ziemie wydzierżawione przez *conductores*, lecz przez nich nie zagospodarowane. W odpowiedzi na tę petycję, cesarz poprzez swego prokuratora, zezwala jej autorom — przypuszczalnie kolonom — na uprawę przez nich tych ziem *neglecta a conductoribus*. Podstawową więc rzeczą, jaką przedstawiają obie te inskrypcje, jest dążenie cesarza do rozszerzenia terenów upraw. Dla celów niniejszego artykułu istotne jest, że na terenach, których one dotyczą, spotykamy się wyłącznie z systemem administrowania domeną przez *conductores*. Zjawisko to potwierdza inskrypcja z Suk el Khmis z czasów Kommodusa zawierająca skargi na postępowanie Alliusa Maximusa i innych *conductores* działających w zmoiwie z prokuratorem przeciw interesom kolonów z *saltus Burunitanus*⁹⁰. Kolonowie powołują się na przepisy określające ich powinności, które, jak twierdzą, zostały spisane na brązowej tablicy i były im dostępne — *ita sit in perpetua in hodiernum forma praestitutum et procuratorum litteris confirmatum*. Piszą oni, że jako *homines rustici tenues* zwracają się o pomoc, nie mogąc współzawodniczyć o łaski prokuratora z *gratiosissimus conductor* wraz z jego *profusis largitionibus* i że *lex Hadriana* i *litterae procuratorum* określają ich powinności i gwarantują, że nie mogą one być zmieniane przez *conductores contra perpetuam formam*.

O bliższych powiązaniach *conductores* z cesarskimi urzędnikami niż z kolonami świadczy inskrypcja okolicznościowa z czasów Hadriana ku czci T. Flawiusza Macera, prokuratora *Praediorum saltuum Hipponiensis et Thevestini* wystawiona przez *collegium Larum Caesaris nostri et familia item conductores qui in regione Hipponi[ens]i consistunt*⁹¹. Podobna dedykacja dla A. Gabiniusza Datusa z okolic Thuggi⁹² zdaje się wskazywać, że ci *conductores*, raczej zamożni obywatele, łączyli się w nieformalne grupy nacisku w obronie swych interesów.

Twierdząc, że najpowszechniejszą formą organizacji eksploatacji gospodarczej domen w Afryce w II w. n.e. był system dzierżawny pod zarządem *conductores*, nie należy zapominać o wzmiankach o systemie zarządców z czasów dynastii julijsko-klaudyjskiej. Z czasów panowania Klaudiusza znamy niewolnicę — *vil(ica)* — choć jej powinności pierwotnie nie musiały być związane z gospodarką rolną⁹³. W czasach Augusta Deliusza spotykamy wzmianki, że *vicarius vilika* Abascantus

⁸⁹ CIL VIII 25943, 26416.

⁹⁰ CIL VIII 10570.

⁹¹ ILAlg. I 3992.

⁹² ILAf. 568, wystawiona przez *conductoris* (czyt. *es*) *praediorum regionis Thuggensis*. Por. także CIL VIII 26467—26470; ILTun. 1389, 1391, 1513; ILAf. 515, 569; AE 1951, 75.

⁹³ CIL VIII 5384 + 17500 = ILAlg. 323.

własnym kosztem odrestaurował i powiększył *teloneum* w domenie koło Bisica ⁹⁴. Jest więc możliwe, że we wczesnych latach Cesarstwa ziemia uprawiana była przez niewolników cesarskich ⁹⁵, a następnie system ten zastąpiony został, w każdym razie w domenach cesarskich, przez formę dzierżawy organizowaną przez *conductores*.

Ludźmi, którzy dzierżawili ziemię od *conductores*, byli kolonowie. Oprócz przedstawicieli tej grupy z *saltus Burunitanus* i domen w dolinie Bagradas wspominałam już o kolonach z *saltus Massipianus*, którzy odbudowali i wyremontowali zaniedbany budynek i łuki w czasach Marka Aureliusza ⁹⁶. Z czasów Sewera pochodzi inskrypcja okolicznościowa z Trypolitanii wystawiona pod nadzorem urzędnika, który określał siebie jako *n(umeri) col(onorum)*; i ten zwrot zawiera, być może, pewne określenie typu dzierżawców jako zbiorowości ⁹⁷. Obok wymienionych kolonów Aperienses i Crutiones z Belgica ⁹⁸, źródła z Mauretanii wymieniają tak nie-rzymsko brzmiące ich określenia jak *coloni Lemellefenses* ⁹⁹, *coloni domini nostri Pardalari* ¹⁰⁰, czy *Kalefacelenses Pardalarienses* ¹⁰¹, a czasy Aleksandra Sewera dostarczają nam kolejnego przykłady w postaci *coloni Kasturrenses* ¹⁰². W swojej działalności zawodowej koloni reprezentowani byli na zewnątrz przez człowieka określanego jako *defensor* albo *magister* ¹⁰³.

Organizacja eksploatacji gospodarczej domen istryjskich, jest bardziej skomplikowana i trudniejsza do zdefiniowania przez sposób, w jaki źródła podają termin *colonus*, *adiutor coloni*, *Lucifer* i *colonus Viator* z tablic z Polli wymieniani są na równi z ludźmi, którzy z wyjątkiem czterech ostatnich imion w rejestrze uważani byli zazwyczaj przez badaczy za niewolników ¹⁰⁴. Degrassi przyjmuje na tej podstawie, że i sami kolonowie byli niewolnikami, choć jest tego mniej pewny w wypadku innych kolonów z tego terenu ¹⁰⁵. Moim zdaniem, mimo braku dowodów istnienia na tych ziemiach systemu dzierżawnego, należałoby raczej sądzić, że mamy tu do czynienia z kolonami na prawach rolnych dzierżawców pracujących wraz z niewolnikami jak to miało miejsce w *praedia Galbana* w Italii ¹⁰⁶. Wydaje się że w Polla istniał system bezpośredniej dzierżawy ziemi cesarskiej od jego prokuratora, który to system jak to miało miejsce w innych prowincjach, istniał obok systemu opartego na pracy niewolników podporządkowanych vilikom.

Liber Coloniarum z Italii dostarcza interesujących wiadomości o kolonach cesarskich otrzymujących w czasach Wespazjana ziemie w Abella (s. 230) i w Noli w Kampanii (s. 236). I tak w Abella: *coloni vel familia imperatoris Vespasiani iussu eius acceperunt*, a w Nola *colonis est adiudicatus ager*. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z mieszaną formą eksploatacji majątków cesarskich znanej z okolic Istrii,

⁹⁴ CIL VIII 12314. ILAlg. I 99, w której występuje *vilicus*, Enaris, jest niedatowana.

⁹⁵ Ale por. S. Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, [w:] *Mélanges Gustave Glotz* t. I, Paris 1932, s. 397—415.

⁹⁶ CIL VIII 587=ILS 5567.

⁹⁷ ILAf. 9.

⁹⁸ Por. wyżej przypisy 73—74.

⁹⁹ CIL VIII 8808.

¹⁰⁰ CIL VIII 8425 (A. D. 192).

¹⁰¹ CIL VIII 8426=ILS 6890 (A. D. 213).

¹⁰² CIL VIII 8812=ILS 5965, z *defenicio Matidiae*. Por. *col(oni) vici Aug(usti) n(ostris)*, AE 1896, s. 34, w zbliżonym kontekście; H. G. Pflaum, *Carrières*, nr 328.

¹⁰³ CIL VIII 10570, iv 29, 25902, i 31, 23022, 3.

¹⁰⁴ Inscr. It. X. 1592 a, 2, b, 13.

¹⁰⁵ Inscr. It. X. 1599, gdzie lekcja jest wątpliwa; X. 2222 i 229 (jedyna pewna lekcja) Degrassi znów uważa za niewolnicze.

¹⁰⁶ W praktyce ich położenie mogło się niewiele różnić od sytuacji niewolników w sąsiedztwie Por. Martialis IV 66.

w której udział biorą zarówno koloni jak i niewolnicy — *coloni et familia*. *Liber Coloniarum* podaje też informacje o Lanuvium (s. 235), który *imperator Hadrianus colonis suis agrum adsignari iussit*, i z *ager Ostensis*, gdzie *ab imperatoribus Vespasiano, Traiano et Hadriano colonis eorum est adsignatus*. Zwraca uwagę fakt występowania w źródle świadectw o czynnej polityce niektórych cesarzy w stosunku do organizacji działalności gospodarczej ich majątków ziemskich: Wespazjan i Hadrian są także i z innych terenów znani jako władcy osobiście związani z rozwojem organizacji domen¹⁰⁷.

Obfitsze informacje czerpiemy z innych terenów Italii o systemie eksploatacji domen przez vilików przy użyciu siły niewolniczej. Obok wspomnianych już *vilici praediorum Galbanorum*¹⁰⁸, *vilicus praediorum Maecianorum* w połowie II w. n.e. zarządzał przypuszczalnie skonfiskowanymi dobrami prawnika Maecianusa¹⁰⁹, a niewolny *vilicus* Wespazjana zarządzał *praedia Peduceana*¹¹⁰. Zarządca *praedia Romaniana* zwany jest *actor*¹¹¹, ale bez wątplenia jego kompetencje odpowiadały funkcji vilika.

W grekojęzycznej części Imperium analiza struktury organizacyjnej domen jest bardziej skomplikowana ze względu na trudność znalezienia łańciskich odpowiedników dla terminów greckich. W Azji znajdujemy więc oba systemy: dzierżawę bezpośrednią, albo opartą o *conductores*, oraz uprawę majątków w oparciu o zarządcę. Sądzę, że tylekroć już wspomniani *georgoi* z Aga Bey w III w., którzy grozili opuszczeniem majątku cesarskiego i przeniesieniem się do dóbr prywatnych¹¹², byli podobnie jak *georgoi* z Aragua, również skarżący się na gwałty dokonywane przez żołnierzy¹¹³, wolnymi dzierżawcami. Wydaje mi się prawdopodobne, że dzierżawcy z Aga Bey byli rzeczywiście dziedzicznymi kolonami w dobrach cesarskich i że tego typu dziedziczność istniała już *de facto* w III w., choć w użytych w petycji argumentach o ich dawnych prawach do ziemi występuje zapewne element przesady.

Misthotai, prawdopodobnie będący odpowiednikami *conductores* spotykamy we Frygii, Lycii, Karii i Lykaonii¹¹⁴. W dwóch inskrypcjach z okolic Cybyry wymieniony jest *ὁ κατὰ τόπον μισθωτής*¹¹⁵, o którego ważności świadczy fakt, że jest wymieniany obok *fiscus* cesarza i miasta Cybyra jako władza, której należy zapłacić grzywnę na naruszenie grobów. Obok tych kolonów i *conductores*, *πραγματευταί (actores)*¹¹⁶ i *οἰκονόμοι (vilici)*¹¹⁷ są także wymienieni w prowincjach azjatyckich. Jest natomiast jeszcze trudniej niż zwykle przesądzić, czy mamy tu do czynienia z cesarskimi urzędnikami, czy też funkcjonariuszami z dóbr prywatnych, chociaż *Κέσαρος δοῦλος οἰκονόμος* z Blaundos w Lydii¹¹⁸ i *οἰκονόμος χωρίων Κωνσιδιανῶν* z Galacji z II w., który wystawia posąg za pie-

¹⁰⁷ Por. niżej, s. 552—553.

¹⁰⁸ CIL VI 30983=ILS 3840.

¹⁰⁹ CIL VI 745.

¹¹⁰ CIL VI 276.

¹¹¹ CIL VI 721=ILS 1615. *Actor* ożeniony z *vilica* (w Noricum). Por. CIL III 5616.

¹¹² J. Keil, A. Premerstein, *Dritte Reise*, DAW 1914—1915, nr 55.

¹¹³ IGRR IV 598. Czy *κόλωνες* z IGRR III 314, 318 można do nich porównać?

¹¹⁴ IGRR IV 889, 894, 897; MAMA I nr 292; W. M. Ramsay, JHS 1887, s. 498. Ale ilu wśród nich jest cesarskich (por. T. R. S. Broughton, TAPhA 1934, s. 227)?

¹¹⁵ W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Oxford 1895—1897, I, s. 272, nr 192 (=IGRR IV 927), 194.

¹¹⁶ J. Keil, A. Premerstein, *Dritte Reise*, DAW 1914—1915, nr 51.

¹¹⁷ J. Keil, A. Premerstein, *Zweite Reise*, DAW 54, 1911, nr 76 Thyateira; IGRR IV 895 Alastus (prywatny?); 1699 obok Blaundus; W. M. Ramsay CR 1905 s. 37 por. Robinson AJA 1927 s. 49 Lycaonia; Anderson JHS 1899 s. 124 nr 134; JRS 1937 s. 19 Galacja. Cesarski *οἰκονόμος* z Tessalii por. IG IX 1124.

¹¹⁸ IGRR IV 1699.

niądze dostarczone przez prokuratora w dolinie Tembrogius¹¹⁹ byli zapewne zatrudnieni w domenach cesarskich.

Azja dostarcza też informacji źródłowych o innych cechach rozwoju organizacyjnego majątków ziemskich cesarzy, które stały się powszechne. Domeny położone na jej terenach, z dala od ośrodków cywilizacji musiały jakoś być zabezpieczone. Nic więc dziwnego, że spotykamy tu, podobnie jak gdzie indziej instytucję strażników, zwanych *saltuarii*¹²⁰, ὄροφυλάκες¹²¹ i raz na terenach Egiptu μαχαίροφόροι¹²². Ten ostatni region oraz ze swym najobfitszym materiałem źródłowym przedstawia nam formy administrowania domenami w całej ich różnorodności. W czasach dynastii julijsko-klaudyjskiej posiadacze domen: Liwia, Mecenas i inni zatrudniali swoich osobistych przedstawicieli προεστῶτες¹²³, czy ἐκλήμπτορες¹²⁴ odpowiedzialnych za majątki. Po skonfiskowaniu tych dóbr przez Wespazjana i Tytusa wprowadzono w tych majątkach inne formy organizacyjne. Dzierżawa ziemi z *ousiai* jest wspomniana z czasów Klaudiusza i Nerona i już w roku 57 μισθωτῆς ἀπὸ τῆς μητροπόλεως¹²⁵, odpowiednik głównego dzierżawcy, wydzierżawił ziemię na terenach Bacchias, w domenie cesarskiej, która wcześniej należała do Mecenasa. Dzierżawa zarówno dużych jednostek ziemi, jak i małych działek, pozostawała, jak sądzę, główną formą organizacji eksploatacji rolniczych majątków cesarskich w Egipcie¹²⁶.

Wespazjan, którego już wspominaliśmy jako organizatora systemu dzierżaw w Kampanii, był zapewne władcą, który wprowadził system regionalnych urzędów właściwy dla tego typu organizacji w Afryce¹²⁷. To właśnie on w Egipcie (wraz z Tytusem) zajął *ousiai* nadane osobom prywatnym¹²⁸ i w związku z tym zapewne wprowadził zmiany w organizacji skarbu, tworząc specjalny λόγος τοῦ Καίσαρος dla dochodów z domen cesarskich¹²⁹. Kolejny etap zmian nastąpił, jak sądzę, w czasach Hadriana, niezwykle często wspomnianego w inskrypcjach z terenu Afryki¹³⁰, który zreorganizował urzędy prokuratorów w wielu częściach Imperium¹³¹. Mimo tezy Rostovtzeffa wskazującego na Domicjana¹³², jako na rzeczywistego twórcę zmian w systemie finansowym domen cesarskich w Egipcie,

¹¹⁹ JRS 1937 s. 19 Εὐτύχης Σεβαστων οἰκόννομος.

¹²⁰ JGRR IV 634 Lydia; J. Keil A. Premerstein *Dritte Teise*, DAW 1914—1915 nr 11. por. s. 6 Lydia. Gdzie indziej IGBulg. 2319, w pobliżu Salonik; ILS 5542, Italia; Rostovtzeff, SEHRE 690, przyp. 100, Waldfischbach, Belgica; Africa: CIL VIII 5383 (=ILAlg. 324), 6976, 24 697; por. 25902, iii 16, *custodes*. Na temat obowiązków *saltuarii* por. Pomponius in Dig. XXXIII 7. 15, 2, *custodia agrī*, podobnie jak żona jest *villae custos*.

¹²¹ IGRR IV 897, Alastus (prywatny?); W. M. Ramsay, *Geography*, s. 178., obok Hadriopolis, grobowiec ὄροφύλαξ a zamordowanego ὑπὸ ληστῶν. Por. podobny los żołnierza z *saltus Philomusianus* zapisany w CIL VIII 14603. *Procurator* mógł także nadzorować własnych żołnierzy; CIL VIII 10570, ii 11; Josephus, Ant. XVIII 6.3.

¹²² P. Amh. 77, 21 (139). Nie ma podstaw do łączenia παραφυλακῖται z IGRR IV 896; W. M. Ramsay, *Cities* 308, nr 116, z majątkiem cesarskim.

¹²³ BGU 650, 1—3, 10, 1669, 1—2; SB 9150, 2; P. Oslo III 123, 3—4; P. Ryl. II 138. W. Chrest. 176, 7.

¹²⁴ P. Mil. 6, 1; P. Mich. V 312, 6, 50; P. Oxy, 2837, I.

¹²⁵ BGU 181, 4. Por. A. Tomsin, *Le recrutement de la main d'oeuvre dans les domaines privés de l'Égypte romaine*, [w:] *Festschrift Oertel*, Bonn 1964, s. 90.

¹²⁶ Kilka przykładów (w porządku chronologicznym): SB 7742; BGU 650; P. Oxy. 2873; Stud. Pal. XX 1: P. Oxy. 986; BGU 619+BL, 22; P. Wisc. 34, por. P. Mich. 617; P. Fay. 82; 60; BGU 1893, por. s. 48; P. Oslo 91; P. Lond. 11 339=s. 200.

¹²⁷ Por. wyżej przypis 38.

¹²⁸ P. Strassb. 267, 6—7; P. Med. 6f, 4; BGU 1646, 8; 1894, 93; SB 16015, i 6; P. Berl. Leihg. 1 recto, iii 6, 18, iv 3, 11, vi 4, 7, 13, verso, i 18, ii 4, 4 recto, iii 22, iv 2, 17, vi 20, vii 4, 11, 20; P. Bouriant 42, 78 i *passim*; P. Giss. Univ. Bibl. 52, 11.

¹²⁹ P. Oxy. 1434, 16 —107—108).

¹³⁰ CIL VIII 25943, ii 2; 26416, i 3—4, 7; 10570, iii 4—5, 25.

¹³¹ H. G. Pflaum, *Les Procurateurs équestres sous le Haut Empire*, Paris 1950, s. 58—67.

¹³² Rostovtzeff, SEHRE, s. 670, na ogół przyjęte, ale por. wątpliwości W. Grund. 299

dopiero od czasów Hadriana źródła wspominają o kategoriach οὐσιακῆ καὶ δημοσία γῆ¹³³. Οὐσιακὸς λόγος został zapewne ustanowiony w swej ostatecznej formie w czasach jego panowania¹³⁴, chociaż ἐπίτροπος τῶν οὐσιῶν z własnym λογιστῆριον P. Amh. 77, 22—23 (139) wydaje się mieć raczej lokalny, niż państwowy charakter.

Najwłaściwszy i najbardziej dochodowy sposób uprawy ziemi był problemem dla każdego władcy i na terenie Egiptu spotykamy się ze stosowaniem różnorodnych metod dla osiągnięcia tego celu. Jednym z tych sposobów było *epimerismos* — oddawanie w dzierżawę gorszej ziemi chłopom pochodzącym z okolic o żyzniejszych glebach¹³⁵. W czasach Hadriana występuje urzędnik liturgiczny *epiteretes*, którego kompetencje wiązały się z ziemią domen cesarskich¹³⁶. *Epiteretai* podlegali *πρόκτορες οὐσιακῶν* i byli odpowiedzialni za płatność danin z sadów, winnic, pastwisk i innych terenów, które opłacały należności podatkowe w pieniądzu, a nie w produktach. Instytucja *epiteretai* jest więc powołana dla zwiększenia dochodów z domen i egzystuje jeszcze za panowania Sewerów.

Kolejne zmiany organizacyjne w domenach następują właśnie w czasach tej dynastii. Urząd *epiteretai* znika z terenów Egiptu, zastąpiony przez nowe typy urzędów związane z administracją majątków cesarskich¹³⁷. Marek Aureliusz i Verus już wcześniej zwolnili *conductores* od *munera municipalia*, a w czasach Sewerów to wyłączenie zostało rozciągnięte na kolonów cesarskich. Gdy więc na terenach Afryki i Azji miasta i domeny były wyraźnie rozdzielone, na terenach Egiptu musiała między nimi występować jakaś dalej idąca współzależność.

Mimo iż od czasów Septymiusza Sewera cesarscy dzierżawcy byli formalnie zwolnieni od powinności na rzecz miast, praktycznie prokurator Aga Bey nie miał wpływu na bezprawne podatki i liturgie, jakie ściągali od kolonów *colletiones*. Rodzi się więc pytanie, czy dzierżawcy w dobrach cesarskich, byli jakoś uprzywilejowani w stosunku do ich odpowiedników z terenów dóbr prywatnych i czy władcy dawali jakieś przywileje swoim dzierżawcom w celu ściągnięcia ich na tereny swych domen.

Źródła egipskie z okręgu Karanis przedstawiają złożone formy eksploatacji domen. Rejestry podatkowe z lat 171—174 przedstawiają winnice i sady w *ousiai* wdzierżawiane ludziom o najczęściej rzymsko brzmiących imionach: Valerius, Apolinarius, Valeria, córka Lucjusza Waleriusza Sekundusa, czy Longinia Gemella¹³⁹. Część z nich była zapewne właścicielami ziemskimi nieobecnymi na tych terenach, a przynajmniej wykorzystującymi w swoich dobrach miejscową ludność (kilka nazwisk egipskich znajduje się też w tych rejestrach). Podatki, jakie płacili dzierżawcy od pól uprawnych i sadów miały tą samą wysokość w wypadku *ousiai*, jak i w wypadku ziem nie będących własnością cesarską i były uiszczane w pieniądzu. Jedyna różnica występuje w wypadku podatków od winnic i sadów o innych drzewach.

Papyrus z Bouriant (nr 42 z 167 r.) i sprawozdanie sitologa z lat 158—159¹⁴⁰ dostarczają informacji o daninach w naturze uiszczanych od pól uprawnych. Przed-

¹³³ P. Giss. 4, 8 (118); P. Hamb. 59, 6 (138). Od okresu Hadriana termin οὐσιακὸς καὶ δημοσίος γεωργός staje się stały, por. P. Phil. 15, 2 (153—154), i może być dziełem przypadku, że nie występuje w okresie jego panowania.

¹³⁴ Np. BGU 1047, ii 14—15. Poszczególne dobra miały poprzednio swoje własne *logoi*, np. P. Mich. 524 (98).

¹³⁵ Por. G. Poethke, APF 19, 1969, 77—84 i "Papyrologica Bruxellensia" 8.

¹³⁶ P. Strassb. 267, 5—6 (126—128). Referencje por. A. Tomsin *Festschrift Oertel I* 95 nn.; P. Petaus, 75—78, wstęp; SB 10761; *Epiteretai*, jak się zdaje, pełnili urząd tylko w określonym czasie. Por. Dig. XLIX 14. 3, 6, Hadrian zwalnający *conductores* po *lustrum*.

¹³⁷ P. Oxy. 58 = W. Chrest. 378 (288).

¹³⁸ Dig. L 6.6, 10—11.

¹³⁹ P. Mich. IV.

¹⁴⁰ Pap. Chic.; BGU 31, 104, 105 (=W. Chrest. 364), 160, 172, 204, 206, 210—211, 262, 280, 284, 438, 441; P. Cairo Goodspeed 18, 34.

stawiają one rolników uprawiających małe pola o przeciętnej powierzchni 7,5 arur, które składały się bez różnicy z terenów *ousiai*, ziemi państwowej δημοσία γῆ, ziemi królewskiej βασιλική γῆ i γῆ προσόδου. Papirus ten wskazuje, że czynsz płacony z ziemi *ousiai* z Karanis i z ziemi królewskiej, są takie same i wynoszą nieco poniżej 5 artab od arury. Jeśli idzie więc o czynsz δημόσιος καὶ οὐσιακός γεωργός był w równie dobrej lub równie złej sytuacji w każdym charakterze.

Źródła nie potwierdzają więc jakiegoś większego uprzywilejowania dzierżawców cesarskich. Dzierżawcy cesarscy z Karanis wpłacali takie same czynsze i mieli podobne obowiązki podatkowe ze swoich pól, jak ich sąsiedzi z wsi. W Afryce kolonowie dzierżawiący ziemię od *conductores*, albo bezpośrednio od prokuratorów prawdopodobnie płacili taki sam rodzaj czynszu jak i dzierżawcy z domen prywatnych i dlatego ustawa Mancjusza mogła mieć zastosowanie do obu kategorii dóbr. W ostatnio opublikowanym papirusie z Oxyrynchos, który zawiera zawiadomienie o zgonie skierowane do ἐκλήμπτωρ'a cesarskiej domeny Klaudiusza, sporządzone w 50 r. n.e. przez Aline, córkę Komona wraz z jej kyrios, jej mąż Mnesithes, syn Petesouchesa, jest przedstawiony jako [τῶ]ν ἐν τῇ ἀτελίᾳ τῆς π[ρ]ο[κ.]ε[μ]ε[ν]ης οὐσίας¹⁴¹. Co oznacza *atelia*? W. P. Mich. IX 560, 8—9 z roku 46 n.e., zawierającym umowę o dzierżawę ziemi, jej przedmiot został przedstawiony jako οὐσί[α]ς Λιβιανῆς ἐν γῆι [ἀ]τελεί. Czy wyraz ἀτελής odnosi się tu do ziemi, czy też do rolnika? I przykład trzeci: tablica brązowa z II wieku n.e. nosi po prostu napis Ἀγρειππιανῆς καὶ Ρουτιλιανῆς οὐσίας τοῦ Κυρίου Αὐτοκράτορος ἀτελῆν καὶ ἀνεργαῶρον „[Ziemia], która jest *ateles* i zwolniona od *angareia* z *ousiai* Agryppiny i Rutilli, obecnie cesarska”¹⁴². Co to znaczy? I wreszcie umowa dzierżawna z czasów Antoninów z papyrusów warszawskich 11,2 wymienia 14 arur ἐν ἀτε[λεία]. W tym ostatnim przykładzie lekcja jest niepewna i prawdopodobnie nie chodzi tu wcale o ziemię cesarskie, Możliwe, że w papirusie warszawskim, podobnie jak γῆ ἀτελής w domenie Liwii szło o specjalny przywilej nadawany na przykład w sytuacjach, gdy chodziło o przywrócenie ugorów pod uprawę. Zagadkowe są natomiast ἀτελεία z majątku w Oxyrynchos z czasów Klaudiusza i z brązowej tabliczki z II wieku n.e. Ἀτελεία musi oznaczać jakąś formę zwolnienia podatkowego¹⁴³. Czy jednak dzierżawcy mogli, podobnie jak i inne uprzywilejowane grupy społeczne, być *ateleis* od np. poglównego? Rzecz wymaga szerszego udokumentowania, ale nawet jeżeli ta sugestia jest prawdziwa, sumy jakie wchodziły w grę są niewielkie i nie mogły w istotny sposób poprawić sytuacji dzierżawcy w cesarskich dobrach¹⁴⁴. Brak jest potwierdzenia występowania tego typu przywileju z innych terenów Cesarstwa.

Ostatnim problemem, jaki wyniknął z petycji chłopskiej z Aga Bey była sprawa τὸ δίκαιον τῆς γεωργίας. Ta terminologia nie jest nazbyt jasna, ale też należy wątpić, czy na terenach Lydii istniała ustawa, która jak *lex Manciana* w Afryce określała zasady zwracania się poddanych do przedstawicieli biurokracji cesarskiej. Prokuratorzy z rejonu Henschir Mettich mówią o *consuetudo Manciane*¹⁴⁵, a chłopci z Suk el Khmis powołują się na *perpetua forma* zasad na jakich zobowiązani są do pracy¹⁴⁶. Musiała przeto istnieć jakaś forma umowy określającej prawa i obowiązki cesarskich dzierżawców. W okresie znacznie późniejszym kodeks Teodozjusza

¹⁴¹ P. Oxy. 2837.

¹⁴² SB 4226.

¹⁴³ Jakkolwiek nasuwa się pokusa wiązania jej z ἀπολύσιμοι wspomnianymi dla kilku *ousiai* w okresie julijsko-klaudyjskim. Por. A. Tchernin, *Festschrift Oertel*, s. 85 n. z danymi; nie ma jednak istotnej podstawy dla takiej identyfikacji — ci ἀπολύσιμοι na pewno płacili pogrównne. P. Mich. V 244, 6 (43).

¹⁴⁴ S. L. Wallace, *Taxation in Egypt*, Princeton 1938, s. 121 nn.

¹⁴⁵ CIL VIII 25902, i 23—4.

¹⁴⁶ CIL VIII 10570, iii 16, iv 7. Co do formy por. Fronto, Ad. M. Caes. V 37 (s. 87 Nab.) i P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, s. 269.

określi *conductores*, jako tych *qui reditus domus nostrae debitos quodannis iuxta consuetudinem arcariis tradunt*¹⁴⁷. Nie trzeba podkreślać, jakie znaczenie takie *consuetudo* miało zarówno dla cesarzy, jak i dla ich chłopów.

Tym niemniej próby ustawodawstwa dla domen cesarskich, jak wynika z istniejących świadectw, nie przyniosły w praktyce zadawalających rezultatów i instytucja majątków cesarskich pozostała zmienna i różnorodna w zależności zarówno od okresu, jak od terenu, jak wszystkie inne instytucje rzymskiego cesarstwa.

Wykaz skrótów

Inskrypcje: AE — *Année Epigraphique*; CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum*; Eph. Epig. — *Ephemeris Epigraphica*; IG — *Inscriptiones Graecae*; IG Bulg. — *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*; IGR — *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes*; ILAf. — *Inscriptions Latines d'Afrique*; IAlg. — *Inscriptions Latines de l'Algérie*; ILS — *Inscriptiones Latinae Selectae*; ILTun. — *Inscriptions Latines de la Tunisie*; Inscr. It. — *Inscriptiones Italiae*; MAMA — *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*; OGIS — *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*; RIB — *Roman Inscriptions of Britain*.

Papirusy: BGU — *Ägyptische Urkunden aus den Königlichen (Staatlichen) Museen zu Berlin. Griechische Urkunden*; BL — *Berichtigungsliste der griechischen Papyrus-Urkunden aus Ägypten*; CPJ — *Corpus Papyrorum Judaicarum*; P. Amh. — *The Amherst Papyri*; P. Berl. Leihg. — *Berliner Leihgabe griechischer Papyri* hrsg. durch T. Kalen; P. Cairo Goodspeed — *Greek Papyri from the Cairo Museum together with Papyri of Roman Egypt from American Collections* by E. J. Goodspeed; Pap. Chic. — *Papyri Chicago*; P. Col. — *Columbia Papyri. Greek Series*; P. Fay. — *Fayum Towns and their Papyri*; P. Flor. — *Papiri greco-egizi*. publ. d. Accad. dei Lincei: *Papiri fiorentini*; P. Giss. Univ. Bibl. — *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der Giessener Universitätsbibliothek*; P. Hamb. — *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek*; P. Lips. — *Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig*; P. Lond. — *Greek Papyri in the British Museum. Catalogue with Text*; P. Med. — *Papiri Milanesi* a cura di S. Davis; P. Mich. — *Papyri in the University of Michigan Collection*; P. Oslo — *Papyri Osloenses*; P. Oxy. — *The Oxyrynchus Papyri*; P. Petaus — *Das Archiv des Petaus* hrsg. v. Hagedorn U. u.D., Youtie L. C. u. H. C.; P. Phil. — *Papyrus de Philadelphie* éd. par J. Scherer; P. Ross. Georg. — *Papyri russischer und georgischer Sammlungen* hrsg. v. G. Zereteli; P. Ryl. — *Catalogue of the Greek Papyri in John Rylands Library Manchester*; PSI — *Papyri Graeci e Latini* pubbl. della Società Italiana per la ricerca dei Papiri; SB — *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*; Stud. Pal. — *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde* hrsg. v. C. Wessely; P. Tebt. — *The Tebtunis Papyri*; P. Wisc. — *The Wisconsin Papyri. Papyrologica Lugduno-Batava* 16; W. Grundz. W. Chrest. — U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Historischer Teil: I. Grundzüge; II. Chrestomathie*. Czasopisma: AJA — "American Journal of Archaeology"; CR — "Classical Review"; DAW — "Denkschriften der Kais. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil. hist. Klasse"; JHS — "Journal of Hellenic Studies"; JRS — "Journal of Roman Studies"; REA — "Revue des Etudes Anciennes"; REG — "Revue des Etudes Grecques"; REL — "Revue des Etudes Latines"; TAPhA — "Transactions of the American Philosophical Association".

ДОРОТЫ Я. КРАВФОРД

Владения римских императоров в I—III вв. н.э.

Автор, определяя исходной точкой исследований прошение крестьян из императорского имения в Ага Бэй (Лидия), составленное в начале III в. н.э., пытается на основании источников с территории всей римской империи анализировать происхождение, развитие и организацию императорских владений в период ранней империи. Он обращает внимание на разнообразие императорских владений (земля, рудники, каменоломни, скот) и на роль пожалований и конфискаций в возникновении этих имений, сличает свидетельства о владениях импера-

¹⁴⁷ Cod. Theod. X 1, 11 (367).

торових родственных на территории империи, опираясь на эпиграфический и папирусный материал. Этот материал дает информацию преимущественно о должностных лицах императорских владений. На этой основе автор приходит к заключению, что преобладающая часть императорских владений образовывалась на перифериях провинций, на малонаселенных территориях. Организация эксплуатации этих владений состояла чаще всего в системе субаренд со стороны „кондукторес“ (территории Африки), а иногда также в системе деления хозяйства „вилликусами“ (это, пожалуй, была более ранняя система). Несколько более детальную картину системы управления императорскими владениями можно восстановить на основе египетских материалов. Автор отмечает также отсутствие засвидетельствования привилегий налогов для арендаторов императорской земли и обращает внимание на отсутствие единообразных указов насчет их прав и обязанностей. По-видимому они серьезно отличались друг от друга в зависимости от территории и времени.

DOROTHY J. CRAWFORD

Les domaines impériaux romains au I-er, II-e et III-e siècle après Jésus-Christ

L'auteur a pris comme point de repère une supplique des paysans du domaine d'Aga Bey en Lydie, qui date du début du III^e siècle après J-Ch. En utilisant d'autres sources provenant de l'ensemble de l'Empire Romain elle analyse l'origine, le développement et l'organisation des domaines des empereurs au début de l'Empire. Elle souligne dans son étude la grande diversité de ces biens (champs, mines, carrières, troupeaux), le rôle joué par les legs et les confiscations dans la constitution de ces biens. Les sources utilisées (inscriptions et papyrus) apportent de renseignements surtout à propos des fonctionnaires de ces domaines. En examinant ces témoignages, M-me Crawford conclut que la plupart des domaines impériaux se constituait dans les provinces périphériques, sur des territoires faiblement peuplés. Quant à l'exploitation de ces domaines, leur organisation consistait généralement en un système de sous-fermage instauré par les *conductores* (en Afrique), parfois aussi c'était le *vilicus* qui faisait valoir le domaine (ce système paraît avoir été antérieur au précédent). Les sources trouvées en Egypte permettent de reconstruire une image un peu plus détaillée de l'administration des biens impériaux. L'auteur ne trouve pas de confirmation de privilèges fiscaux pour les fermiers des terres impériaux et attire l'attention sur l'absence d'une législation uniforme concernant les droits et les devoirs de ces fermiers. Il est probable que ces droits et devoirs étaient différents suivant l'époque et le territoire donné.